

ЗА НЯКОИ ОСНОВНИ НАПРАВЛЕНИЯ НА ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

М. Храпченко (Москва)

Историко-материалистическият подход към обществените явления е един от най-важните принципи на марксизма-ленинизма. Този подход се отличава в основата си от историческото разглеждане на социалните процеси, присъщо на много идеалистически школи от XIX в. и на съвременната буржоазна историография.

Историческото изучаване на литературата от позициите на марксистката методология, дало огромни резултати, е предизвиквало и предизвиква постоянни нападки от привържениците на иманентното изследване на естетическите обекти. Но това в никаква степен не прави по-убедителни собствените им теоретически принципи. И докато различни школи, защитаващи автономността на изкуството и иманентния му анализ, след кратковременно съществуване една след друга потъват в забрава, историко-материалистическото изучаване на художествените явления продължава успешно да се развива и усъвършенствува.

Разрастването на тази област на знанието е свързано преди всичко с все по-широкия обхват на историята на световната литература, сетне с диференцирането на главните направления на изследването и накрая със задълбочаването и усъвършенствването на неговите похвати. През последните десетилетия обект на марксистическо изучаване стана литературата от най-старите периоди на нейното формиране до развитието ѝ в съвременната епоха, в наши дни. Това изучаване засяга не само зрелите, вече формирали се литератури, но и младите, новосъздаващи се литератури на Азия, Африка и Латинска Америка. Преодоляването на историческата фрагментарност на научното познание се свързва уверено с разширяването на неговите географски граници.

Многообразието на видовете и форми литература, сложността на нейните връзки с обществения живот правят възможни и необходими различни пътища за изучаването ѝ, които се намират същевременно в определено единство, обусловено от единството на марксистко-ленинската методология.

Сред основните направления на марксистическото литературознание ярко се откроява историко-генетическото изследване на литературните явления, изучаването на техния произход. Естествено е, че именно това направление се формира преди другите и досега заема водещо място в общата система от литературоведчески дисциплини. Без да се познават жизнените и социалните източници на литературното творчество, е невъзможно задълбочено да се разберат нито отделните художествени произведения, нито писателят, нито литературният процес. Разкривайки връзките на отделните художници на словото, на творчеството им с живота на определена епоха или различни исторически

периоди от време, историко-генетическото изучаване показва движението на литературата, смяната на едни литературни явления с други — тяхното взаимодействие и вътрешни противоречия, идейната, естетическата борба и историческата приемственост на литературното развитие.

Принципите и формите на историко-генетическото изследване не остават неизменни. Под влияние на общото развитие на марксистко-ленинската теория, на теоретическата мисъл в областта на естетиката и литературознанието те са претърпели и претърпяват немалка трансформация. На времето си Г. В. Плеханов защитава становището, че първият акт на научна критика (тук се включва и историческото изучаване на литературата) „се състои в това да преведе идеята на дадено художествено произведение от езика на изкуството на езика на социологията, да намери това, което може да сенарече социологически еквивалент на даденото литературно явление“¹. Сега марксистическото литературознание се е отдалечило твърде много от такова разбиране за същността на научната критика и на историко-литературните изследвания. Като не се ограничават само с търсенето на социологически еквивалент на литературните явления, привържениците на историко-материалистическия подход към литературата в най-добрите си трудове разкриват многообразните връзки на художниците на словото с историческата действителност, многообразните жизнени импулси, които довеждат до създаване на крупни художествени общения.

В една от бележките си в първия том на „Капиталът“ К. Маркс изказва дълбока мисъл, която има пряко отношение и към литературоведските изследвания. Той пише, че е много по-лесно да се сведат определени духовни представи на хората до земна основа, отколкото тези представи да се изведат от анализа на „дадените отношения в реалния живот“. И, както ми се струва, този принцип намира все по-широко приложение в трудовете на литературоведите. При историко-генетическото изследване нерядко не само се разглеждат социалните източници на творчеството на писателя, неговите идейно-образни начала, но се характеризира създадената от майстора художествена система, която „се извежда“ от реалната историческа действителност.

Обаче напоследък се изказва известна неудовлетвореност от историко-генетическите изследвания на литературата, по-точно от конкретните форми, които те понякога приемат. Тази неудовлетвореност се предизвиква преди всичко от това, че разкриването на многообразните съприкосновения на писателя с действителността често се превръща в натрупване на всякакъв род дреболии, несъществени подробности, зад които в същност изчезва и самият писател, и неговите произведения. В стремежа си да възсъздадат атмосферата, в която е живял и творил писателят, влиянията, които е изпитал, изследователите нерядко се насочват към характеризирани на неговото семейство, познати, на близките му и далечни родственици, просто на хората, с които се е срещал, което естествено отдалечава учения от предмета на изследването му — литературата.

Но най-главният упрек, който се отправя към историко-генетическото изследване на литературата, е, че писателят и творчеството му напълно „се закрепват“ към една или друга епоха, нерядко то се тълкува само като обикновено отражение на характерните ѝ черти и особености. Същевременно е добре известно, че произведенията на големите майстори на художественото слово надживяват епохата, която ги поражда, и оказват огромно идейно и естетическо въздействие върху много следващи поколения, въздействие, характера и същността на което историко-генетическото изучаване не обяснява.

¹ Г. Плеханов, Искусство и литература. Гос. из-ство художественной литературы. М., 1948, стр. 207—208.

Този упрек според нас е в много отношения справедлив. Някои учени смятат, че историко-генетическите изследвания не са и дължни да се занимават с това, други твърдят, че вникването в процесите на произхода на литературните явления вече включва в себе си разкриването на този момент — какъв ще бъде техният бъдещ живот.

Така известният немски учен (ГДР) Роберт Вайман пише: „Не съществува изобщо никаква антиномия между историята на възникването и въздействието, между тях съществува само методологическа връзка, която се заключава в следното: колкото по-голяма е историческата дистанция между първия и последния читател, толкова по-дълбока е перспективата, от която се изправя с цялото си потенциално значение процесът на нейното историческо появяване. Въздействието на литературата, излизашо извън рамките на нейната поява, може да изясни само историята на нейната поява.“¹ С тези становища е трудно да се съгласим, както и със становището, че историко-генетическото изучаване на литературата трябва да стои настрана от проблемите на въздействието.

Опитът показва, че днес изследванията, посветени на появата на литературните феномени, много често не дават достатъчен ориентир за характеристиката на тяхната бъдеща съдба. За това достатъчно ясно свидетелствуват например трудовете за съвременната литература. Критиците и литературоведите, занимаващи се със съвременна литература, обикновено избягват да се изказват за бъдещото възприемане на едни или други литературни произведения, които имат голям успех сред съвременните читатели, за тяхната историческа съдба. Трудностите, които се появяват тук, са очевидни.

Въпреки това историко-генетическото изучаване на литературата може и трябва да съдържа някои съществени предпоставки за изясняване въздействието на литературните явления в бъдещите епохи. Но това налага разглеждането на литературните обекти в по-широка историческа перспектива, в перспективата на водещите тенденции на историческото развитие. Трябва да подчертаем, че такъв род разглеждане трябва да се извършва не като допълнение към анализа на отношенията на писателя и на литературните направления с тяхното време, а в самия ход на този анализ.

Относно „несъвместимостта“ на историко-генетическите изследвания с изучаване въздействието на литературата трябва да изтъкнем освен това следното: всеки, който изследва произхода на литературните явления, не може да не засегне ролята и влиянието им в онзи исторически период, когато са се появили. А това означава, че проблемът на въздействието и тук се поставя достъпно ясно.

Историко-функционалното изучаване има за цел да осветли живота на литературните творби извън епохата, в която са се появили. То е в близка връзка с историко-генетическите изследвания, но има свое самостоятелно значение. Задачите му се състоят в това — да изясни реалните форми и видове въздействия на художествените произведения през различни исторически периоди, върху различни слоеве читатели, да покаже многозначността на творческите произведения или, както днес понякога се изразяват — да разкрие поливалентността им в процеса на историческото им съществуване. Историко-функционалното изучаване на литературните явления от миналото, включително и неотдавнашното, съдържа — в качеството на много важен момент — анализа на мястото и ролята им в съвременната художествена култура, значението им за духовния живот на хората от нашето време.

¹ Роберт Вайман, О связи прошлого с настоящим. Вопросы философии, 1971, бр. 2, стр. 130.

За взаимоотношенията между писател и читател е писано немалко и от различни гледни точки. С този проблем са се занимавали френският учен Е. Хенекен, известният украински лингвист и литературовед А. Потебня, неговите последователи и много други учени. Мнения по този въпрос са изказали Л. Н. Толстой, О. Уайлд, А. Толстой, Ж. П. Сартр и други големи художници на словото. И в теоретико-аналитическите формулировки на учените, и в изказванията на редица писатели нерядко решаваща роля в живота на художествените произведения се отрежда на читателя. Самото литературно произведение при това понякога се разглежда само като някаква схема, форма, съд, които се изпълват с реално съдържание само след съприкосновението си с читателската аудитория и се изпълват всеки път с различно съдържание в зависимост от духовния облик на новия кръг читатели. Изясняването на действителната роля на литературното творчество често са отнасяли и сега нерядко отнасят към психологията на читателското възприемане.

Обаче историко-функционалното изучаване на литературата и психологията на читателското възприятие са различни научни направления. Докато същността на първото е разкриването на социално-естетическата функция на литературните явления, известно нейно постоянство и изменчивост, съдържанието на второто се определя от изследване особеностите на психическите състояния, които предизвикват литературните обекти у едни или други групи читателски аудитории. Ако психологията на читателското възприятие се интересува от отношението на определени кръгове читатели към различни естетически феномени, то в центъра на вниманието на историко-функционалното изучаване на литературата стои въздействието на най-важните нейни явления върху обществото през различни исторически периоди.

Очевидно е, че историческото функциониране на литературните явления се обуславя, от една страна, от тяхната структура и характера на съприкосновението им с изменилата се социална действителност и, от друга, от новите естетически интереси на обществото. Структурата на художествените творби представлява в случая постоянно и същевременно изменящо се съотношение на естетически значими величини. Не всичко, което предизвиква в тази структура интензивна реакция в периода на появата на художествените творби, се оказва естетически действено в по-късни епохи и, обратно, което в началото притежава „малък“ естетически коефициент или дори изглежда неутрално, нерядко по-късно придобива енергия с голямо естетическо въздействие. Предмет на историко-функционалните изследвания е съотношението на динамически разкриващата се структура на литературните произведения и тяхната социално-естетическа функция.

За разлика от редица други обществени дисциплини литературознанието изучава не само закономерностите в развитието на литературата, но и идеите и естетическите ценности, които създават художниците на словото. Ценостният подход, който се проявява още при самия избор на изучаваните обекти и намира известно приложение и при историко-генетическите изследвания, получава най-широк израз при историко-функционалното изучаване на литературата. Животът на големите писателски творби в продължение на векове, способността им да удоволетворяват естетическите потребности на много поколения хора показва възпътените в тях художествени ценности като тяхно реално свойство и качество.

Голямо значение има сравнително-историческото и типологическото изучаване на литературните явления. Някои учени всякак се стремят да сближат тези две научни направления, считайки, че типологическият подход представлява само разновидност на сравнителното изследване на литературата. Но това мнение трябва да се смята необосновано: типологическото разглеж-

дане на литературните явления се формира като отделно, самостоятелно научно направление. Намирайки се в динамическо взаимодействие със сравнително-историческия анализ на литературата, то разкрива съществена разлика от последния както в обекта на изследването, така и в неговата методика.

Поддръжниците на становището, че сравнителното изучаване на литературата включва и типологическото изследване, заявяват, че изходен момент на едното и другото е сравнението. Това наистина е така. Но нали сравнението е в основата на всяка наука; без него не е възможен изобщо процесът на познанието. Именно поради това не може да се изхожда от сравнението като от принцип, който обуславя появата на едни или други научни дисциплини и направления. Решаващата роля тук принадлежи на изучавания обект.

В много области на литературознанието похватите и методът на сравнение се използват доста широко. Сравняват се художествени образи, възплетени в една или друга голяма творба, произведения от един и същ автор, съпоставя се творчеството на писатели, живели в една или в различни епохи, и т. н. Но всичко това едва ли може да се отнесе към сферата на сравнително-историческото изучаване на литературните явления. Особеността му се състои в това, че разкрива връзките между различните литератури.

Традиционното сравнително литературознание концентрира усилията си върху изучаване предимно на онези отношения между литературите, които се изразяват във влияния и заимствувания, върху осветляване на сходството, което обуславят. Това не изключва и някои по-широки съпоставки. Обаче влиянията и заимствуванията са в центъра на вниманието. Натрупан е огромен емпирически материал. Но ако не е дълбоко обобщен, той в същност не играе дори отчасти значителна роля за изясняване процесите на литературното развитие.

Учените от социалистическите страни интензивно изследват творческите контакти, връзките и взаимодействията между литературите през различните исторически периоди. Но понякога това изследване се свежда само до преглед на сведенията за личните и творчески контакти на отделни писатели, преглед, който съдържа описание на много факти от чисто външен характер.

Без да отричаме важноста за изучаването на различните видове връзки между писатели от различни националности, между отделните литератури, трябва да подчертаем особеното значение на изследванията на онези творчески контакти, които стават фактор във вътрешното развитие на националните литератури, в тяхното идейно, художествено обогатяване. Нито една значителна литература в света не се развива изолирано. Всяка от тях широко използва художествения опит на другите литератури. Да се покаже взаимният обмен на прогресивните идеи, на творческия опит е една от най-важните задачи на сравнително-историческите изследвания. При това съществено е не само изясняването на този момент — как литературните връзки, усвояването на художествените завоевания на другите народи влизат като органическа част в процеса на историческото развитие на една или друга национална литература, — но и анализът на особеностите на този процес, които обуславят характера на нейните международни контакти.

С това е тясно свързан вторият фундаментален аспект на сравнително-историческите изследвания — изучаването на спецификата на националните литератури, на приноса, който те внасят в съкровищницата на общочовешките художествени постижения. Въпреки известна своя външна очевидност своеобразието на националната литература не може да се разкрие, без да се съпостави тя с другите литератури и преди всичко така или иначе с близките ѝ литератури. Толкова по-невъзможно е да се характеризират художествените

ценности, които тя е създала и които имат не само национално значение. От тази гледна точка голям интерес представляват изследванията, които разглеждат известна национална литература в кръга на други, контактни с нея литератури. И тъй като анализът на творческите контакти е тясно свързан с изучаването на вътрешните тенденции в развитието на една национална литература, разкриването на спецификата ѝ предполага съпоставяне с литературите на други народи.

Своеобразието на типологическите изследвания — за разлика от сравнително-историческите — се състои в това, че техен обект са сходните, родствени литературни явления независимо от това, дали между тях съществуват генетически връзки, преки или косвени творчески контакти, влияния и т. н. За типологически родствени могат да се признаят литературни явления, които не само притежават известно сходство, отделни общи черти, а ония от тях, които са близки помежду си по някои свои основни качества, по структурата си. При това родственото, общото, сходното в типологическите обобщения се характеризира не в последователно откъсване от индивидуалното, частното, не в прякото им противопоставяне, а в техните вътрешни взаимовръзки.

Съществуват различни видове типологически изследвания. Наред с типологията на литературните направления голямо значение има типологията на жанровете, а също типологията на стиловете, отдавна вече разработвана от изкуствознанието. Много интересна и важна е типологията на историческото развитие на литературите — изясняване на видовете, типове литературен процес през отделни исторически периоди, у народите на различни страни.

Очевидно е, че вътре във всяка от посочените области на типологическите проучвания съществува значителна диференциация на темите и проблемите. Така типологията на литературните направления естествено засяга въпроси не само на техните различни видове, но и за типовете романтизъм или реализъм, включително националните типове литературни направления. Може би още по-дълбока диференциация се наблюдава в типологията на жанровете не само вследствие изключителното им разнообразие и продължителната история на много от тях, но и по силата на сложната им трансформация в различна социално-историческа среда.

Типологическите изследвания наред с насочването си към широк литературен материал изискват и особена тънкость и дълбочина на анализа. Тук лесно може да се изпадне в изкушението да се създадат увлекателни, но малко убедителни концепции, както и анемични схеми. Едното и другото нерядко може да се види в трудовете на някои съвременни изследователи.

През последните 15—20 години се наблюдава интензивен стремеж да се включи структурализмът — донякъде в неговия модифициран вид — в сферата на марксистеското литературознание.

От казаното е ясно, че авторът на тази статия не споделя принципите на структурализма, основните му положения. Същевременно ми се струва целесъобразно и необходимо при анализа на литературните явления да се използва структурният подход, който — и това трябва да се подчертае — не може да се разглежда само като откритие и достойние на съвременния структурализъм, макар само заради това, че той се е прилагал и преди появяването на структурализма, включително в трудовете на основоположниците на марксизма-ленинизма. Но схващането на структурата от страна на марксистите и структуралистите е различно. За нас са неприемливи трактовката на структурните образувания като съотношения на „чисти“ форми, становищата за структурата на художествените явления като независима от „странични сили“, затворена сама в себе си.

Структурният подход според мен не представлява отделно направление в марксистическото литературознание и може да бъде използван в различни сфери на литературоведческите изследвания, по-специално в областта на историко-функционалното и типологическото изучаване на литературата.

Необходимо е не само да се разграничи структурализмът като идейно-философско течение и структурните принципи на анализа, но и да се прокара водораздел между семиотическите изследвания на литературата и структуралистическото ѝ разглеждане. До последно време тези два подхода често се разглеждаха като неразривно свързани помежду си, разглеждаха се по този начин от много техни поддръжници и противници. Между това става все по-очевидна необходимостта от семиотически изследвания на литературата, като се използва марксистическата методология.

Но защо собствено са нужни такъв род изследвания? Преди всичко поради тази немаловажна причина, че в литературата съществуват разнообразни естетически знаци, които често влизат в сложни връзки с образното усвояване на действителността. Изучаването на естетическите знаци, връзките и стълкновенията им с художествените обобщения дава възможност по-дълбоко да се изследват процесите на историческото развитие на литературата, процеси, които се извършват в съвременната литература, в художествената култура на капиталистическите страни.

Основен недостатък на семиотическите изследвания, които се провеждат от позициите на структурализма, феноменализма, неокантианството и някои други близки до тях идейно-философски течения, се заключава във всеобщото значение, което се придава на естетическите знаци. Поддръжниците на тези течения разглеждат всякакъв вид художествено творчество като знакови явления. От тяхна гледна точка литературата и изкуството като цяло представляват знакови системи, в които съществува самостоятелна йерархия на знаците. Становищата, поддържани от защитниците на глобалната семиотика, са по същество си априорни, не се потвърждават от реални факти.

За правилното разбиране на мястото и ролята на знаковите явления в литературата е важно да са установи разликата между синтетическия художествен образ, обобщението и естетическия знак. Докато синтетическият художествен образ отразява действителността, нейните процеси, естетическият знак е средство за тяхното обозначаване. Между жизнения обект, известни идеи и естетическия знак няма причинна зависимост; тяхната връзка има конвенционален характер. Голямото художествено обобщение винаги носи със себе си откриване на новото, неочакваното, а естетическият знак е в съотношения с явления и представи, които в една или друга степен са устойчиви. Докато синтетическият художествен образ, значителното произведение, отразявайки неизвестното преди, осветлявайки от неочаквана страна „обикновеното“, активно съдейства за разрушаване на привичните, закоравели представи, естетическият знак се стреми към определена канонизация на вече установени мнения, идеи.

Знаковите явления са представени широко в митологическото изкуство, макар че то изобщо не се свежда до тях. Естетическите канони както на средновековното изкуство, така и на изкуството на класицизма, идеализиращи символично-алегорическите начала, които са им присъщи, също спадат към знаковата сфера. Романтиците и сантименталистите, както и художниците-класицисти са създали крупни художествени обобщения. Но и в произведенията на сантименталистите и романтиците често „присъствуват“ особен род естетически знаци. Реализмът във водещите си тенденции, в най-добрите си прояви противостои на знаковите процеси в изкуството. Обаче те се проявяват и тук тогава, когато художникът подменя с готови схеми и илюзорни построения изучаването на живота, откриването на новото.

Знаковите явления са доста разпространени в съвременното масово буржоазно изкуство. Тук господствуват естетическите знаци във вид на стереотипи. Характерна черта на това изкуство е серийното производство на герои, на образи-маски. В продължение на десетилетия съществуват и процъфтяват такива жанрови серии като ковбойските романи, съчинения с полицейско-детективско съдържание, произведения, чиито автори демонстрират всякакъв род патология, включително и психопатология, романи на ужасите и т. н. Всички тези серийни съчинения са построени върху вариации от стереотипи. В друга форма, но достатъчно отчетливо и силно знаковите процеси се проявяват в съвременните нереалистически направления на литературата и изкуството, включително в сюрреализма, драматургията на абсурда и т. н.

Семиотическият подход към литературните явления, различен от принципите на глобалната семиотика, още се формира. Той съвсем не може да бъде отнесен сега към основните направления на литературоведческите изследвания. Но именно поради това, че този подход още се формира, той се нуждае от вниманието на научната общественост и от поддръжка. Нужно е задълбочено да се разработи теорията и методологията на семиотическото изучаване на литературата.

Обаче това се отнася не само до дадената област на литературознанието, но и до други негови направления. За да може изследването на всяко от тях да се провежда успешно, нужна е непрекъсната работа в областта на теорията и методологията.

Ограничих се предимно с проблемите на историческото изучаване на литературните явления, трябваше да оставя настрана теоретическите въпроси на съвременното литературознание. Те са много и са твърде сложни и, разбира се, изискват специално разглеждане.

Преведе Мария Блажева